

1. Ulikhetens dimensjoner

Innledning

Menneskene er ulike på så mange vis, i hudfarge, kroppsbygning, temperament, evner, ressurser, livserfaringer, livssyn. Mange av disse ulikhetene bunner i biologiske og arvelige egenskaper, men det må i stadig større utstrekning erkjennes at menneskenes særpreg dannes gjennom den sosiale kontakten med andre mennesker.

Det er mulig å peke på en uendelighet i mangfold og differensiering i menneskenes kjennetegn, men det er bare et utvalg av disse forskjellene som oppfattes som sosialt grunnleggende. Det er bare noen få ulikefordelinger som oppleves som så urettferdige at de utløser revolusjon. Andre ulikheter oppleves nok som urettferdige, men man trekker på skuldrene og lærer seg å leve med dem, fordi man enten ikke har makt, kunnskaper eller tilstrekkelig interesse til å gripe inn i ulikefordelingene. Mange av ulikhetene ses som både ønskelige og nyttige, og pluralismen fremmes som en egen ideologi. Pluralismen har imidlertid sin begrensning, og ulikhetene må holdes innenfor sosialt akseptable grenser. Man kan gjerne like individer med særpreg, men deres særpreg må ikke bli så markerte at de avviker for sterkt fra normer som er viktige for oss.

Men selv om sosial differensiering er et allmenngyldig trekk, og selv om det i alle samfunn er noen ulikheter som tillegges stor betydning, så er det ikke slik at det er de samme ulikhetene som oppfattes som viktige i alle samfunn og til alle tider. I ett samfunn kan en bestemt forskjell tillegges meget stor betydning, mens den i et annet samfunn ikke betyr noe som helst.

I noen samfunn oppfattes hudfarge som et viktig kjennetegn, og forskjeller i hudfarge fører til at menneskene blir inndelt i grupper som får ulik behandling og ulike livsvilkår. I noen samfunn er det de eldste som plasseres øverst, i andre plasseres de i bunnen av hierarkiet. Men rikdom, makt og utdanning synes gjennomgående å være grunnleggende faktorer for den sosiale differensieringen i de fleste samfunn.

I det følgende skal vi først se på forskjellige definisjoner av ulikhet. Siden ulikhet helst er et normativt begrep, kan det ofte bare forstås

innen en normativ sammenheng, og de forskjellige definisjonene av ulikhet avspeiler dette forholdet. Deretter skal vi se hvordan sosiologer på forskjellig vis har forsøkt å nærme seg ulikhetsbegrepet. Ulikhet er blitt analysert både som avhengig og uavhengig variabel, og analysene, som er blant de mest omfattende innen sosiologien, er blitt lagt både til mikro- og makronivå. Siste del av kapitlet drøfter samspillet mellom den sosiale organisasjon og ulikheten, og de prosesser som bidrar til en konsolidering av ulikhet.

Ulikhet og forskjelligartethet

Selv om sosiologer og andre har arbeidet mye med ulikhet som fenomen, så finnes det ingen grei definisjon av ulikhet. Den klassiske definisjonen hentes gjerne fra Rousseau, som skilte mellom det han kalte de naturlige eller fysiske ulikheter og de politiske eller moralske ulikheter mellom mennesker. De medfødte fysiske ulikhetene mellom folk var etter hans mening små og derfor uinteressante, mens de politiske ulikhetene – så som fordeling av makt, prestisje og eiendom – var skapt av menneskene selv og derfor kunne påvirkes om de ble altfor store. Sosiologer av i dag ville neppe akseptere et slikt skille. Det er en grunnleggende tese i sosiologien at mennesker gjennom stadig samhandling vurderer og klassifiserer de fenomener de ser omkring seg. Objekter er ikke objekter i seg selv, men vurderes og klassifiseres i samsvar med den sosiale organisasjon menneskene deltar i. Disse vurderinger og klassifikasjoner gjelder ikke bare objekter, men også andre mennesker og sosiale fenomener. Medmenneskers egenskaper og atferd vurderes i forhold til visse standarder – som varierer fra gruppe til gruppe. Rousseaus «naturlige ulikheter» vil derfor som alle andre egenskaper bli underlagt en vurderingsprosess. Det kan gjerne være at de etter denne vurderingsprosessen fortsatt blir sett på som små og uinteressante forskjeller, men de kan like gjerne danne grunnlag for store og konsistente ulikheter over et individs eller en gruppes livsløp.

Denne vurderingsprosessen kommer også til uttrykk i det vi kan kalle *forskjelligartethet* og *ulikhet*. Men det er mer enn en grads-forskjell som skiller de to begrepene. *Forskjelligartethet* eller pluralisme er knyttet til den *horisontale* struktur i samfunnet, og er basert på at fenomenene representerer likeverdige alternativer som er sideordnede og ikke underlagt noen særlig gradering. *Forskjelligartethet* er for eksempel kulturelle variasjoner i folks atferd og livsmønstre. Disse variasjonene følges ikke uten videre av opphopninger i godefordelinger, og det er i en viss utstrekning mulig for individene å velge mellom alternative atferdsmønstre. *Ulikhet* er knyttet til den *vertikale* samfunnsstrukturen og refererer seg til samfunnets institusjonaliserte fordelin-

ger av status, makt, posisjoner og goder. Ulikhet er resultatet av en graderingsprosess som følger etablerte prinsipper innen den sosiale organisasjon, og det er ofte vanskelig for enkeltindividene å påvirke disse prinsippene og utkommet av graderingsprosessen.

I praksis kan det være vanskelig å skille mellom forskjelligartethet og ulikhet. Kulturelle særtrekk kan for eksempel utvikles nettopp som følge av de posisjoner en gruppe har og de goder den kontrollerer, og forskjelligartetheten blir derfor et resultat av ulikheten. Og goder kan tildeles, eller trekkes tilbake, om forskjelligartetheten blir så annerledes at den blir definert som positive eller negative avvik fra etablerte normer.

Likevel kan skillet mellom forskjelligartethet og ulikhet være godt å ha med seg i det følgende, fordi mye av den generelle debatt om ulikhet blir uklar når rimelige ønsker om pluralisme blir brukt som begrunnelse for opprettholdelse av urimelige ulikheter. Ideologisk synes det nemlig å være et viktig skille. De fleste av oss vil nok gå inn for et samfunn preget av forskjelligartethet, heterogenitet, pluralisme. Dette ses som et tegn på frodighet og menneskenes mulighet for å utfolde seg på så mange områder som mulig. Pluralisme er i seg selv en drivkraft til skapende virksomhet, mens likeformethet gir lite spillerom for nye ideer, enten det gjelder kunst, teknologi eller personlig utfoldelse. Når det gjelder graden av ulikhet innen et samfunn, er nok meningene mye mer delte. Dels er det uenighet om hvor mye likhet/ulikhet som bør tilstrebes, om hvilke dimensjoner som er sentrale i en likhets-/ulikhetsvurdering, og dels er man uenig om hvilke godefordelinger som skal knyttes til en likhets-/ulikhetsdimensjon. Derfor er det heller ikke uvanlig at diskusjonen om ulikhet blandes sammen med diskusjonen om pluralisme og forskjelligartethet. Den ønskedverdig pluralismen brukes som legitimering for å opprettholde ulikheter i godefordelinger som undertiden har lite å gjøre med et større innslag av pluralisme.

Marginalitet er en annen måte å beskrive ulikhet på. Dette betyr at visse grupper faller utenfor viktige områder i samfunnet og ikke blir gitt de rettigheter eller deltakelsesmuligheter som andre borgere får. Opprinnelig ble begrepet marginalitet brukt om de fattige land og deres asymmetriske forhold til de mer velstående land, som kontrollerte både teknologi, kapital, transport og ideologi på en slik måte at de fattige land hadde liten innflytelse på sine egne utviklingsmuligheter (se kapitlet om *U-land og I-land*). Siden ble det klart at marginalitetsfenomenet ikke bare var en del av den internasjonale arena. Innen de fleste land finnes det marginale grupper som står i utkanten av den økonomiske og sosiale struktur og ikke deltar i de politiske prosesser. Forholdet mellom by og bygd har vært sett som et slikt sentrum–periferi-problem. Mye av fattigdomsforskningen har tatt utgangspunkt

i de prosesser som betinger marginalitet og vist hvordan fattigdom ikke kan forstås isolert fra disse prosessene. Etniske minoritetsgrupper, politiske flyktninger og fremmedarbeidere vil ofte være marginale grupper i det nye landet, og det kan ta år og generasjoner før de kommer ut av en marginalstatus og de strukturelle ulikhetene som betinger en marginalgruppertilhørighet. I de senere år er det oppstått et begrep som kalles *den fjerde verden*. Den består av alle de marginale grupper som ikke har samme sosiale, økonomiske og politiske rettigheter som majoriteten i de land de bor i. Grunnen til at blant annet Verdens helseorganisasjon har rettet oppmerksomheten mot den fjerde verden, er at «borgerne» i denne verden gjennomgående har mye dårligere helseforhold og utdanningsforhold enn borgerne i de land de bor i. Det er vel kjent at urbefolkninger gjennomgående har kortere levealder enn den øvrige befolkning i samme land. Det er også vel kjent at etniske minoriteter ofte har vansker med tilpasningsprosessen i forhold til majoritetskulturen, og at dette blant annet gir seg utslag i større helseproblemer. Men mindre kjent er det nok at det selv i industrialiserte land for eksempel finnes atskillig høyere spedbarnsdødelighet blant fremmedarbeidere enn blant den delen av befolkningen som det er naturlig å sammenlikne dem med i det samme landet.

Marginalitetsfenomenet går på tvers av landegrenser, og det opptrer i mange former. Det er et *relativt* begrep, for så vidt som det bare kan forstås innen den sammenheng det opptrer i. Europeiske gjestearbeidere er marginale i forhold til andre europeiske industriarbeidere, mens urbefolkningen i Australia er marginal i forhold til selv den fattigste delen av den øvrige australske befolkningen. De europeiske gjestearbeiderne er underlagt de samme marginalitetsskapende prosesser som den australske urbefolkningen, selv om deres faktiske levekår er vidt forskjellige. Det er disse felles ulikhetsskapende prosesser som gjør det rimelig å tale om en fjerde verden og de felles problemer den står overfor.

Marginalitetsbegrepet er sammensatt av både forskjelligartethet og ulikhet. Ifølge definisjonen er de marginale grupper ulike i forhold til de dominerende grupper for så vidt som de kommer dårlig ut ved sentrale godefordelinger. Men de marginale grupper vil som regel også være forskjellige i forhold til de dominerende grupper fordi mange av dem har en annen kulturell bakgrunn. Her er vi ved kjernen i en av de senere års mange diskusjoner om etniske minoriteters fremtid. I den utstrekning storsamfunnet har godtatt at etniske grupper er marginale, har det ofte blitt krevd at den kulturelle forskjelligartetheten måtte vike om integrasjon i storsamfunnet – og dermed en andel i godefordelingene – skulle bli mulig. Den tidlige amerikanske drøm om likhet for alle forutsatte at kulturelle sætrekk ble satt til side. Men

vi kan også hente en mer nærliggende illustrasjon fra norske samer som kjemper for å beholde sin kulturelle identitet og samtidig få være en del av det norske storsamfunnet.

Sosiologiske tilnæringsmåter

Som så mange andre har sosiologene vært bekymret over de sosiale ulikhetene i samfunnet, og en god del av forskningen er sprunget ut av disse bekymringene. Men sosiologene har nærmet seg ulikhetsbegrepet på forskjellig vis. Ingen av tilnæringsmåtene kan sies å gi den hele og fulle forståelse av ulikhetenes opprinnelse og konsekvenser, men hver for seg bidrar de til å kaste lys over ulikhetens mange dimensjoner. Valget av tilnæringsmåte er sjelden nøytralt. Det er preget både av det samfunn forskerne lever i og av deres private verdihierarkier. De tidlige europeiske sosiologer, for eksempel, var opptatt av klasseanalyse og konfliktmodeller, fordi de levde i et sterkt lagdelt samfunn hvor mulighetene til oppadgående mobilitet og en annen fordeling av godene var begrensete. De tidlige amerikanske sosiologer var lite opptatt av klasseanalyse fordi de så sitt samfunn som åpent og preget av sterk mobilitet. Analysene var derfor også preget av integrasjons- og harmonimodeller.

Den måten ulikhet defineres på, har ikke bare betydning for den måten ulikhet oppfattes på. Den har også betydning for hvordan ulikheten forklares. En skål for den «lille forskjellen» understreker de biologiske ulikheter mellom menn og kvinner, men sier intet om ulikhetene i lønns- og arbeidsvilkår. Ulikhet definert gjennom innflytelse over produksjonsmidlene retter oppmerksomheten mot samfunnets økonomiske organisasjon og maktfordeling, men peker ikke på de ulikheter som for eksempel skapes gjennom utdanningssystemet og indirekte bidrar til å vedlikeholde både den økonomiske organisasjon og maktfordelingen. Gjennom valg av definisjon og tilnæringsmåte bidrar blant annet sosiologene til å fremheve visse fenomener og skjære dem til på en bestemt måte. Men i løpet av denne prosessen bidrar de også til at andre fenomener og forklaringsmåter underspilles (se kapitlet om *Sosiologiens egen sosiologi*).

Den sosiologiske litteratur om ulikhet er meget omfattende, og vi skal her bare kort peke på de noen av de tilnæringsmåtene som har stått sentralt.

Den mest omfattende analysen av hvordan *klassemiljøet* utvikles og opprettholdes, finner vi hos Karl Marx. Klassetilhørighet defineres her i forhold til produksjonsmidlene. Borgerskapet i det kapitalistiske samfunn er den klassen som eier produksjonsmidlene og kjøper arbeidskraften. Arbeiderklassen er den klassen som selger sin arbeidskraft og selv ikke har kontroll over produksjonsmidlene. De to klas-

sene har motstridende interesser og står derfor antagonistiske overfor hverandre. Den økonomiske ulikheten mellom de to klassene og forskjellene i maktposisjoner er de fremtredende trekk i denne definisjonen. De to klassene utvikler en livsstil som avspeiler disse ulikhetene og de motstridende interessene. Det er i borgerskapets interesse å opprettholde og styrke det kapitalistiske system, og dette gjør det blant annet gjennom staten, lovgivningen, utdanningen og religionen, sier Marx. Staten gis makt til å holde ro og orden og avverge angrep på det bestående system, lovgivningen brukes til å legitimere de etablerte eiendomsforhold, utdanningen brukes til å produsere ekspertise og ideologi til det kapitalistiske system, og religionen brukes til å dekke over arbeiderklassens virkelige behov. I løpet av denne prosessen forverres arbeiderklassens levekår, både økonomisk, sosialt og mentalt, dvs. ulikhetene mellom de to klassene øker. Dermed øker også antagonismen mellom klassene. Den historiske utvikling har vist at antagonismen mellom klasser har vært en av de viktigste drivkreftene til sosial endring, og Marx gir konkrete anvisninger på hvilke strategier arbeiderklassen bør bruke for å få til et samfunn basert på en likhet som ikke kan skapes innenfor det kapitalistiske samfunn.

Marx' analyse ble lenge definert som et politisk manifest man enten aksepterte eller tok avstand fra på ideologisk grunnlag. I de siste par tiårene har man imidlertid innen samfunnsvitenskapene tatt hans omfattende teorier om samfunnsutvikling opp til ny vurdering, og her funnet rike kilder til forståelse også av dagens samfunn. Marx er blitt tolket, brukt og kritisert som få, og det er vokst frem en meget stor ny-marxistisk litteratur som direkte og indirekte har fått betydning for samfunnsvitenskapelig tenkning. I kapitlene om for eksempel *Arbeid, Fagorganisasjon og U-land og i-land* er det deler av analysen som baserer seg på ny-marxistiske tilnæringsmåter. I andre av kapitlene er det også problemstillinger som Marx ville ha nikket gjenkjennende til, men som nå er blitt en del av det felles gods som sosiologer arbeider med uten at de trenger å knytte det tilbake til Marx.

Marx er helst blitt fremstilt som om han bare tok i betraktning to eller tre klasser. Det er ikke tilfellet. Av hans analyser fremgår det også at det innen hver av hovedklassene var hierarkier av klasser som det ofte kunne være vanskelig å skille fra hverandre. Det er den samme tankegangen som ligger bak *lagdelingsteorien*. Alle samfunn synes å være hierarkisk ordnet, om enn etter forskjellige kriterier og med forskjellig styrke. I noen samfunn er lagene atskilt, slik at det for eksempel er utenkelig å gifte seg utenfor sin kaste eller under sin stand. Goder, rettigheter, privilegier, plikter, livsstil og interesser følger lagdelingen, samfunnet er organisert rundt dette mønsteret, og det er mulig å plassere enkeltindividene eller posisjonene noenlunde klart innen lagdelingshierarkiet. I andre samfunn er grensene mellom la-

gene vage og mer skiftende. Godefordelinger og interessegrupperinger knytter seg ikke utelukkende til lagdelingsstrukturen, og mobilitet mellom lagene er vanlig. Likevel er det mulig å skille ut visse grupper som er hierarkisk ordnet. Sosiologiske termer som høyere sosiale lag, mellomste sosiale lag og lavere sosiale lag, overklasse og underklasse, ressurssvake og ressurssterke, elite og underprivilegerte, avspeiler dette.

Det har vært hevdet at lagdeling, og dermed også ulikhet, er funksjonell for samfunnet. For å fungere er et samfunn avhengig av at visse oppgaver utføres, og det er avhengig av at de som er kvalifisert, utfører disse oppgavene. Noen oppgaver er viktigere enn andre, ut fra samfunnets behov, og noen oppgaver er vanskeligere enn andre. For å få de «riktige» personene inn i de «riktige» jobbene, er det nødvendig med et belønningssystem som gjør det mer tiltrekkende å søke visse jobber enn andre. Belønningene er ikke bare økonomiske goder, fritidsgoder og privilegier, men også tilbud om større makt, høyere prestisje og sosial anerkjennelse. Jobbene fungerer innenfor en markedsmechanisme som vi gjenkjenner fra økonomisk teori. Jo viktigere de samfunnsmessige oppgavene er, og jo færre samfunnsmedlemmer som er i stand til å fylle dem, desto høyere bør belønningene være. De oppgaver som trenger et lavt kvalifiseringsnivå og som det derfor vil være mange søkere til, er det ikke nødvendig å belønne på samme vis. Tvert om vil det være funksjonelt å sette belønningsnivået lavt. På denne måten utvikles en lagdelingsstruktur, som er en nødvendig forutsetning for at samfunnet skal fungere som et sosialt system. Umiddelbart virker teorien besnærende, og den har hatt stor innflytelse på vår tenkning omkring lagdeling. Vanskene oppstår imidlertid allerede når man går inn i diskusjonen om hvilke oppgaver som er funksjonelle for et sosialt system og hvordan det sosiale system skal avgrenses. Det kan like gjerne hevdes at belønningssystemene er dysfunksjonelle for dem som settes utenfor, jf. for eksempel det økende antall arbeidsledige. De opplever ikke bare de økonomiske og psykiske belastningene ved å stå nederst i lagdelingshierarkiet. Over tid kan de også bli en trussel mot samfunnsbalansen.

Lagdelingsbegrepet står sterkt i sosiologien. Det er uenighet både om hvilke dimensjoner som best avspeiler lagdelingsstrukturen og hvilke forklaringer som er viktige. Men de fleste sosiologer tar direkte eller indirekte lagdelingshierarkiet i betraktning i sine empiriske undersøkelser. Den utstrakte bruken av sosio-økonomisk status som en sentral variabel er bare ett av mange uttrykk for sosiologenes tro på at posisjon i lagdelingshierarkiet er en viktig forklaringsvariabel i mange sammenhenger. Dette kommer for eksempel frem i kapitlene om *Utdanning*, *Ulike forbruksmønstre* og *Samhandling og kommunikasjon*. Tilhørighet til sosial klasse eller lag kan ha betydning for den

livsstil som utvikles, de språklige ferdigheter som tilegnes, den læring det gis mulighet for, de holdninger som blir av betydning for senere valg, det antall år man kan forventes å leve. Gjennom tilhørighet til sosial klasse får individet utlevert et sett med livssjanser og bruksmuligheter. Jo mer lagdelt samfunnet er, og jo mer sementert lagdelingen er, desto større ulikhet vil det være mellom individene i de livssjanser og bruksmuligheter de får utlevert.

Dette er synspunkter som har vært benyttet i *nyere* fattigdomsforskning og *eldre* eliteforskning. Forskjellen er interessant. Det ble tidlig godtatt at deltakelse i eliten var betinget av sosial arv i form av positive livssjanser. Men det varte lenger før det ble anerkjent at deltakelse i samfunnets nederste lag var et resultat av negative livssjanser mer enn av latskap og udugelighet.

En annen tilnærming til ulikhet ligger i å se på de *godefordelinger* (og undertiden *byrdefordelinger*) som påvirker ulikhetene i samfunnet. Som nevnt kan godefordelingene følge lagdelingsstrukturen, men de kan også bidra til å skape sine egne lagdelingshierarkier (se kapitlet om *Religion*). Godefordelingene kan studeres ved å se på det enkelte individs andel og bruk av godene, slik vi for eksempel har sett det i levekårsforskningen. I Norge pågår det fortløpende innsamling av data om hvordan godene i samfunnet er fordelt mellom borgerne, og gjennom diagrammer og tabeller vises det hvordan visse grupper får en større eller mindre andel av godene. I analysene av godefordelingene har det hittil ofte vært de økonomiske goder som har stått sentralt, men betydningen av andre goder, og deres innbyrdes samspill, er blitt stadig mer åpenbar for dem som arbeider med ulikhetsspørsmål. Dette avspeiles blant annet i diskusjonen om det utvidete velferdsbegrep i kapitlet om *Velferd*, og i sammenhengen mellom forbruk og velferd i kapitlet om *Ulike forbruksmønstre*.

Men godefordelingene kan også studeres gjennom deres opphav, struktur og konsekvenser på det samfunnsmessige plan. I et slikt perspektiv reises det spørsmål om hvorfor godene fordeles på visse måter i stedet for andre, hvordan godefordelingene opprettholdes og legitimeres, og hvordan godefordelingene er knyttet til andre samfunnsforhold. Godefordelingene kan ikke ses uavhengig av maktforholdene og de gruppene som har makt til å fastlegge standardene for hvordan privilegier og byrder bør fordeles. Maktperspektivet på ulikhet kommer inn i de fleste av kapitlene i denne boken. I kapitlene om *Familien* og *Livsløp* vises det for eksempel hvordan samfunnet gjennom det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret bidrar til at mennene får en større andel av godefordelingene enn kvinnene. Dette har betydning for utformingen av ekteskapet og for det psykologiske styrkeforholdet mellom ektefellene, fordi kontroll over godene er med på å styrke mannens maktposisjon. I kapitlene om *Fagorganisasjon*, *Arbeid* og *Politikk* vi-

ses det hvordan visse grupper bruker sin makt til å kontrollere godefordelingene, trass i vedtatte målsettinger om likhet og et bredere grunnlag for politisk deltakelse.

Institusjonalisering av ulikhet

I det foregående ble det hevdet at fordelingen av ulikhet avspeiler et samfunns sosiale organisasjon. Det kan like gjerne hevdes at samfunnet er organisert rundt visse aksepterte standarder for ulikhet, og at mange av dets institusjoner er skapt både for å bevare ulikheten og for å sette grenser for hvor mye ulikheten kan få utfolde seg. Innen politisk teori er staten blant annet blitt definert som materialiseringen av de kreftene som holder de ulike klassers og gruppers interesser i sjakk. Det er for eksempel utviklet økonomiske belønningssystemer basert på at ulikheten skal vedlikeholdes. Men vi har også et skattesystem som sørger for at visse øvre grenser for økonomisk ulikhet ikke overskrides, samt et sosialpolitisk hjelpeapparat som sørger for at visse nedre grenser for økonomisk ulikhet ikke overskrides. Arbeidsmarkedet er den sentrale instans for systematisk fordeling av ulikhet. Men det finnes også en arbeidsmiljølov som begrenser deltakelsen på dette markedet, og det finnes uformelle stigmatiseringsnormer som rammer de arbeidsføre menneskene som ikke deltar for fullt i arbeidslivet. Vi belønner dem som deltar i det politiske liv og samfunnslivet med sosial anseelse og frynsegoder, men gjennom Janteloven rammer vi dem som deltar mest aktivt. Samtidig gjøres det forsøk på å sette nedre grenser for politisk deltakelse gjennom blant annet politiske opplysningskampanjer, organisasjonsverving og desentralisering av beslutningsprosesser.

Mange av disse formelle og uformelle grensesettingsprosessene bidrar uten tvil til å holde noen av ulikhetene i sjakk. Men det er mer tvilsomt om de også bidrar til å redusere ulikheter, fordi det hele tiden skapes *alternative ulikhetsbevarende mekanismer*. Skattesystemet er for eksempel gjort progressivt for å begrense den økonomiske ulikheten, men samtidig er fradragreglene slik at de med store inntekter også er de som best kan nyttiggjøre seg disse fordelene. Derved dempes den progressive beskatningen såpass kraftig at det kan stilles spørsmål om ikke skattesystemet faktisk blir regressivt når inntektene blir tilstrekkelig høye. Og mulighetene for skatteunndragelser er sannsynligvis proporsjonale med inntektene. I takt med lønnsutjevningen har det også utviklet seg belønningssystemer som går utenom den vanlige lønnsinntekten. Frynsegoder i form av boligtilskudd, feriereiser, bilhold, pensjonsordninger m.m. bidrar til å opprettholde de økonomiske ulikhetene som tilstrebes utjevnet gjennom lønnsutjevning og progressive skatteordninger. Skattefrie bytter av varer og tjenester er en annen mekanisme som påvirker den økonomiske likefordelingen.

Og igjen vil det være de som fra før har mest å stille i bytte, som drar de største fordelene.

Utdanningssystemet er en av de sentrale fordelingsmekanismer for ulikhet, fordi utdanning, livsinntekt og livsstil henger nøye sammen. Og utdanningens betydning for det enkelte individs livsløp syns bare å ha økt, jf. kapitlet om *Utdanning*. Gjennom krav om niårig skole for alle er det satt nedre grenser for utdanningsnivået, og dermed gjort forsøk på en utjevning av de livssjanser som er knyttet til utdanningen. Gjennom spesialundervisning understrekes nødvendigheten av at færrest mulig faller under dette nivået. Det finnes ingen formelle øvre grenser for utdanningstilbudet, men det finnes sosiale mekanismer som påvirker utnyttelsen av utdanningstilbudene. Mange faller også fra i løpet av utdanningsprosessen. For å bøte på dette er det satt i gang voksenopplæringstiltak på en lang rekke felter. Dette skulle i første rekke være et supplement for dem som av forskjellige grunner hadde fått en mangelfull utdanning. Undersøkelser har imidlertid vist at det er de som har flest kunnskaper fra før, som benytter seg av disse tiltakene, slik at voksenopplæringen heller forsterker de ulikheter som etableres på tidligere utdanningstrinn. De minst utdannede tar i mindre grad ekstra utdanning, og den offisielle utjevningspolitikken på dette området kommer til kort fordi individuelle aktører handler i overensstemmelse med andre normer og interesser.

Godefordelingene er også langt på vei kjønnsbestemte. Kvinnene drar i stadig større utstrekning nytte av utdanningsmulighetene, og de deltar i stadig større antall i arbeidslivet. Derved får de også adgang til flere av de godene som tildeles gjennom utdanning og arbeid. Lik utdanning gir imidlertid ikke uten videre adgang til likt arbeid og lik lønn, og kvinnene får gjennomgående mindre uttelling for sin yrkesaktivitet enn mennene. Men mye tyder på at over tid vil betydningen av kjønn dempes i forhold til utdanning. Det stigende antall kvinner med høyere utdanning konkurrerer ikke bare med like velutdannede menn. De konkurrerer også med mindre velutdannede menn på et jobbmarked som blir stadig trangere. Samtidig vinner teknologien frem og skjærer ned på tradisjonelle kvinnearbeidsplasser. De minst utdannede kvinnene ser ut til å komme bakerst i alle køer, og likestillingsfremstøtene har i mindre grad vært ført på deres premisser.

Det som vinnes innen én type godefordeling, kan imidlertid tapes innen en annen. Endringer innen det offentlige følges ikke nødvendigvis av endringer på det private området. Kvinnenes økte yrkesaktivitet har ikke i samme grad blitt fulgt av endringer innen familien med hensyn til arbeids- og ansvarsdelingen i hjemmearbeidet. Mange kvinner opplever belastningene med dobbeltarbeid (se kapitlet om *Familien*). Det kan derfor reises spørsmål om hvordan kvinnes totale velferdsgvinst ser ut.

Ulikhetene synes å følge visse mønstre, men det finnes ingen «usynlig hånd» eller overordnet rasjonalitet som styrer ulikefordelingene. Godefordelingene har en tendens til å hope seg opp hos dem som har mye fra før, men de som har mye fra før, er ikke del av en entydig eller fasttømret klassestruktur. Den sosiale arv er ikke så betydningsfull som før. Samfunnet er sammensatt, og det finnes mange hierarkier som kjemper om godefordelingene, både seg imellom og internt. Fagforeningene står for eksempel mot arbeidsgiverforeningene i lønnsoppgjørene, men hver av gruppene har samtidig egne hierarkier og godefordelinger som gir grunnlag for interne eliter (se kapitlet om *Fagorganisasjon*). Godefordelingene knyttes imidlertid mer til eliteposisjoner enn til elitepersoner, og innen noen av hierarkiene finner det sted en viss utskifting av personer i toppen. Visse topp-posisjoner innen utdanningssystemet og statsadministrasjonen kan bare besettes på åremål, politikere velges for et bestemt antall år om gangen, næringslivet ser seg stadig om etter nye koster. Men elitene innen de mange hierarkiene konkurrerer ikke bare om godene. De har også store felles interesser i å samarbeide. De vil finne sammen i stadig skiftende koalisjoner for å sikre sine andeler i godefordelingene. Men de vil også ha en overordnet felles interesse i å bevare de etablerte hierarkier og den maktposisjon hver enkelt har etablert innen sitt område. Det har vært hevdet at det utvikles en elitekultur på tvers av de interesseorganisasjoner hierarkiene representerer, og at ønsket om å opprettholde elitene qua eliter ikke nødvendigvis ivaretar interessene til de organisasjoner elitene representerer. For dem som er opptatt av å få til mest mulig stabile samfunn, representerer elitekulturen et slikt stabiliserende element. For dem som er opptatt av ulikhetsproblemer, representerer elitekulturen en sementering av bestående ulikheter.

Når interessegrupper står mot hverandre, representerer de forskjellige syn på hva som er ulikhet og hvordan denne ulikheten bør håndteres. Men verken likhet eller ulikhet er noe entydig fenomen. Det finnes flere forskjellige slags likhet, slik det blant annet kommer frem i kapitlet om *Ulikhet, effektivitet og rettferdighet*. Det skilles her mellom formallikhet, ressurslikhet, kompetanselikhet og resultatlikhet, og de forskjellige likhetsbegreper gir utgangspunkt for forskjellige strategier når ulikheten skal håndteres. Et viktig inntak til forståelse av ulikhet ligger ikke bare i å identifisere de dimensjoner ulikheten gjelder, men også å være klar over hvilke ulikhetsbegreper det opereres med (se også kapitlet om *Velferd*).

Kampen om hvem som skal definere ulikhetsbegrepet og hvilke dimensjoner som bør legges til grunn for oppfatninger av ulikhet, er ikke alles kamp mot alle. Mange av konfliktene er bygd inn i institusjonaliserte former slik at det er lagd spilleregler for hvordan partene skal gå frem. Lønnsoppgjørene, arbeidsretten og streikevarslene re-

presenterer et slikt sett med regler. Kriminalisering av vold og selvtekt representerer et annet sett med regler. Men også normer for samhandling er et sett med spilleregler som regulerer de konflikter som ligger innebygd i ulik fordeling av godene. Politikken er den overordnede institusjonalisering av denne konfliktløsningen (se kapitlet om *Politikk*). De politiske styringssystemene er formelt tillagt utformingen av de sentrale godefordelingene, og formelt er det de politiske beslutningene som danner grunnlag for ulikhetsprofilene. Men som vi allerede har antydnet, er den utenompolitiske aktiviteten vel så viktig for styringen av ulikheten.

Noen ulikheter er tilsiktete og formaliserte. De kan sies å utgjøre en del av den offisielle politikken. Plasseringen av offentlige stillinger i forskjellige lønnstrinn er en slik politikk. Det underliggende prinsipp er at ulik innsats (og her menes vel utdanning og ansvar) krever ulik belønning. For at ulikheter skal være en del av den institusjonaliserte politikken, kreves det at de *legitimeres*, dvs. at de har eller får en ideologisk begrunnelse som gjør dem akseptable i befolkningen. Prinsippet om ulik belønning for ulik innsats synes nokså fasttømret, og tautrekkingen om lønnsfastsettelse gjelder heller hvilke innsatser som skal belønnes mest, enn spørsmålet om de innebygde ulikhetene.

Fra økonomisk hold blir det hevdet at ulikheter i inntekt er en forutsetning for en mobil arbeidskraft og dermed for bedret produktivitet. Prinsippet er allment anerkjent, men de forskjellige politiske partiene vil i forskjellig grad tillate markedskreftene og ulikhetene å utfolde seg. Også arbeidsløshet blir brukt som et middel til å påvirke den øvrige økonomiske fordelingen i samfunnet. Eller sagt på en annen måte: Ved at en viss andel av befolkningen holdes utenfor den lønnete produksjonen og dermed må godta en lavere levestandard, kan det øvrige samfunnet opprettholde en høyere levestandard. I noen land er de høye arbeidsløshetsprosentene en del av den økonomiske politikken. I andre land, spesielt i u-landene, er arbeidsløsheten en konsekvens av forhold som ingen politikk har kontroll over. I Norge har det siden annen verdenskrig vært ført en bevisst politikk for å holde arbeidsløsheten nede, og lenge lå den blant de laveste i de industrialiserte land.

Den tilsiktete og formaliserte ulikhet kan identifiseres og utfordres. Den utilsiktede og uformelle ulikhet er det mye vanskeligere å få tak i. Undertiden er den sett på som legitim, slik at den gjennomsyrrer samfunnet og det er grunnleggende verdier som skal utfordres om det skal bli noen endring. Mye av likestillingskampen har vært et eksempel på dette. Den illegitime, dramatiske ulikhet er det sjeldnere å se, fordi den allerede er blitt en del av den politiske institusjonalisering i vår del av verden. Det mest vanlige er de små dosene av skjevfordelte goder, som hver for seg synes lite interessante, men som over tid ho-

per seg opp til ulikheter som oppleves som urettferdige. I kapitlene om *Livslop* og *Eldre og aldring* vises det blant annet hvordan mange skjevheter over tid kan bidra til at ulikhetene samler seg opp innen visse grupper.

Vi har på samme tid en politikk som tilstreber større likhet og som tar sikte på å opprettholde visse ulikheter. Det trenger ikke være uttrykk for en usammenhengende eller politisk dårlig styring. Det er heller uttrykk for at det innen samfunnet er mange kryssende målsettinger, og at ønsket om større likhet bare er en av disse mange målsettingene. Noen av målsettingene står i strid med hverandre, slik at én ikke kan oppfylles uten at det gis avkall på andre (se kapitlet om *Ulikhet, effektivitet og rettferdighet*). De politiske virkemidlene for å redusere ulikhet blir derfor ofte kompromisser mellom mange slags hensyn. Best ses dette i sosialpolitikken, som langt på vei består av erstatninger for en arbeidsmarkedspolitikk som begrenser den delen av befolkningen som helt eller delvis kan delta på arbeidsmarkedet – samtidig som det overlates til dette arbeidsmarkedet å styre sentrale godefordelinger. Staten, som langt den største arbeidsgiver, skaper stort sett bare nye jobber innen de midlere og høyere inntektsklasser, mens arbeidsløsheten – som bekjempes gjennom staten – først og fremst er å finne blant ufaglærte og mindre utdannede.

Det finnes ingen offisiell politikk for hvor mye likhet – eller ulikhet – det bør være innen det norske samfunn. Det finnes en politikk for hvordan fordelingen bør være langs en del av ulikhetsdimensjonene, men som vi har sett, er det mange slags strategier som bidrar til å underminere de offisielle målsettingene. Det finnes ingen oversikt over hvordan ulikhetene er fordelt i samfunnet. Dette skyldes dels at det ikke er utviklet en metodologi som gjør det mulig fortløpende å registrere og sammenlikne virkningene av de offentlige godefordelingene. Dels skyldes det at godefordelingene er organisert på en så innfløkt måte at det ikke er mulig å få oversikt over de totale fordelingsvirkningene. Vi kan stille spørsmål om hvor mye omfordeling som faktisk finner sted, men det er ikke mulig å få svar. Håndteringen av ulikhetene er surret inn i så mange organisatoriske arrangementer at innsikten i ulikefordelingene er blitt borte. Det er mulig å peke på umiddelbare omfordelingsvirkninger, men det er ikke mulig å påvise de totale gevinster og tap som oppstår gjennom de institusjonaliserte omfordelingssystemer. Dette er uten tvil funksjonelt for å dempe konfliktnivået.

Fra forskjellig hold blir det stadig gjort forsøk på å forenkle omfordelingsmekanismene, men det er sterke interesser som ønsker å opprettholde det bestående system. Innen sosialpolitikken har det for eksempel vært foreslått å innføre en *garantert minsteinntekt* til avløsning av de bestående trygdeordninger og andre sosiale overføringer. (En

garantert minsteinntekt kan utformes på forskjellige mater. men i prinsippet består den av et grunnbeløp som er det *samme* for alle mottakere. eventuelt påplussset ekstra ytelser for mottakere som har spesielle økonomiske byrder.) Begrunnelsen for en garantert minsteinntekt er en forenkling av det nåværende system. som er meget komplekst. For våre formål er det mer interessant å spekulere på *hva det ville bety om det ble innført en garantert minsteinntektsordning utenom alle de vanlige fordelingskanaler, slik at samfunnet ble nødt til å ta stilling til en uitslørt omfordeling.*

Det ville være som å se keiseren uten klær. En slik nyordning ville stille oss overfor grunnleggende spørsmål om hvor mye omfordeling vi virkelig ønsker, etter hvilke kriterier omfordelingene skal skje, hvor stor den økonomiske likheten i vårt samfunn skal være, og hvordan samfunnets ressurser i fremtiden bør fordeles. I en slik situasjon ville våre ulikhetshierarkier bli gjort tydelige, og tidligere legitimeringer måtte igjen rettfærdiggjøres. Dette ville øke konfliktpotensialet fordi mange av legitimeringene for de nåværende ulikheter er historisk betinget og ute av takt med dagens forhold. Foreløpig er ideen om en garantert minsteinntektsordning bare for et tankeeksperiment å regne, men det er ingen tvil om at de spørsmål om likhet og ulikhet som ligger under en slik ordning, presser seg frem med stadig større tyngde.

Avslutning

Det er en grunnleggende del av menneskelig samhandling at egenskaper og objekter underkastes en sosial vurderingsprosess. Denne normative prosessen, som forløper forskjellig i forskjellige kulturer, er samtidig en forutsetning for ulikhet. Gjennom den normative prosessen defineres og legitimeres ulikheten, og innen de forskjellige samfunn bygges det strukturer som ivaretar fordelingen av ulikhet.

Ulikheten kan oppstå som resultat av dominans og maktbruk, men den kan også oppstå som resultat av valg. Ulikheten kan fordeles gjennom politiske beslutninger og vedtatte belønningsstrukturer eller erstatningsordninger. Men mange ulikefordelinger er også så sterkt forankret i samfunnet at de opprettholdes eller styrkes på tvers av vedtatte beslutninger og tiltak for å dempe dem. Ulikefordelingene består ikke bare av materielle goder, men også av immaterielle goder, og det meste av konfliktene innen et samfunn kan ses som en kamp om hvordan disse godene skal fordeles. Ulikheter kan på samme tid være funksjonelle og dysfunksjonelle for samfunnet – om enn sjelden for de samme gruppene samtidig. Et samfunn uten ulikheter synes ikke mulig, men det er heller ikke gitt hvilke ulikefordelinger som bør være sentrale og hvilken fasong godefordelingskurvene skal ha.